

████████████████████

SANTA COLOMA DE GRAMENET:
CAP A LA NORMALITZACIÓ METROPOLITANA

IMANOL PUJANA
Arquitecte. Director de Serveis Territorials, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet

---

SUMARI

1. Situació actual

- 1.1. Població i densitat
- 1.2. Estructura de la població
- 1.3. Activitats i usos del territori
- 1.4. Serveis i entitats ciutadanes

2. Línies estratègiques

3. Projectes i actuacions estratègiques a desenvolupar

- 3.1. Projectes estratègics
- 3.2. Actuacions estratègiques

Bibliografia

SANTA COLOMA DE GRAMENET:
CAP A LA NORMALITZACIÓ METROPOLITANA

1. Situació actual

Santa Coloma de Gramenet és un municipi situat al nord de Barcelona, just a la sortida del Barcelonès cap a França, al costat del riu Besòs. Té una superfície de 6,57 km² i una població de 133.653 habitants; la topografia del seu terme és accidentada, i es distribueix al llarg de petites valls formades per les rieres i torrents que desguassen al riu Besòs pel seu marge esquerre. A l'àrea metropolitana ocupa una bona situació per la seva fàcil connexió amb les xarxes de transport per carretera d'abast territorial. El caràcter residencial és el tret definidor més destacat de la ciutat.

Juntament amb els municipis de Badalona i Sant Adrià de Besòs forma un continu urbà separat de Barcelona pel riu Besòs i de la resta de l'àrea metropolitana per l'accidentada topografia de la serralada de Marina, la qual cosa ens permet de parlar de la subcomarca nord del Barcelonès.

El desenvolupament urbanístic de Santa Coloma comença a ser important des de principis de segle (vegeu figura 1), ja que a finals del passat tenim una petita implantació urbana al costat del riu Besòs, respectant les zones inundables, a l'encreuament del camí de Sant Adrià a la Roca (camí de Ribera) amb el camí del Fondo, cap a Badalona, als voltants de l'església vella. D'aquest nucli parteix el camí a Sant Jeroni de la Murtra, que constitueix el tercer eix important.

A principis de segle s'urbanitza l'espai entre la carretera de Sant Adrià a la Roca i el carrer Major (cap a Badalona) amb una plaça de mercat com a centre ordenador (actual mercat de Segarra). La construcció de l'església Nova, el 1915, i l'obertura posterior del passeig de Mossèn Jaume Gordi generen l'aparició d'un eixample del nucli inicial on s'assentà la primera burgesia de la ciutat. Aquest eixample, d'il·les i parcel·les molt estretes, connectarà fins a formar la retícula actual que envolta el mercat de Segarra. En aquests moments Santa Coloma té 1.500 habitants.

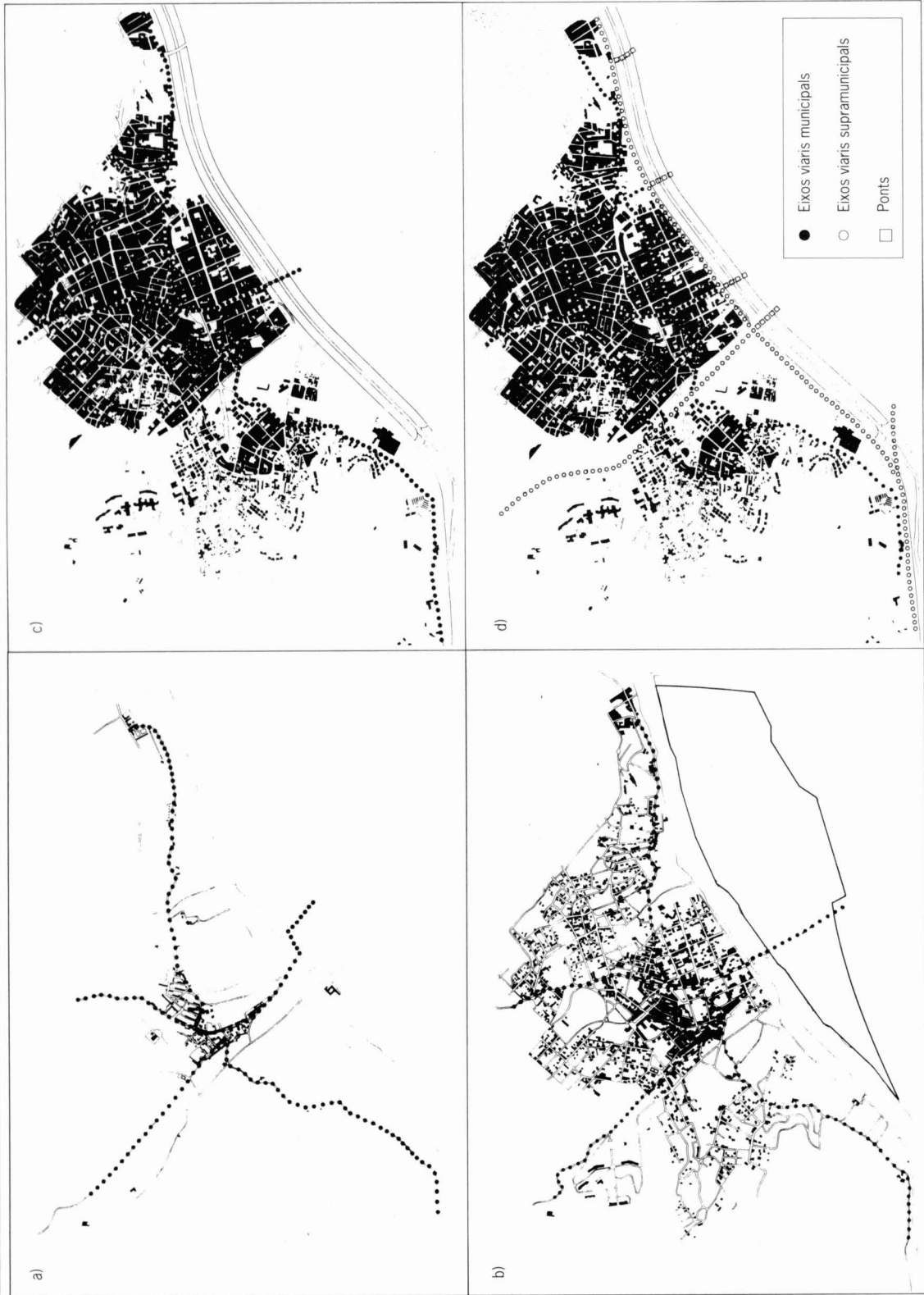
Arran de la construcció del primer pont sobre el Besòs, l'obertura de l'actual passeig Llorenç Serra permet l'aparició d'un segon eixample, aquest cop format per il·les de grans dimensions, que s'estén des de la carretera de la Roca fins al riu i entre els torrents de la Pallaresa i de Can Jané. Ocupant la zona plana del municipi, aquest eixample –els actuals barris de Riu Nord i Riu Sud– possibilita un assentament mixt indústria-estatge que alberga l'escreix d'instal·lacions fabrils de Sant Andreu.

És en aquesta mateixa època (final dels anys trenta) quan Santa Coloma ven la seva part de municipi situada al marge dret del riu Besòs (unes 70 Ha) a Barcelona. Aquesta part del terme estava ocupada per indústria d'una certa importància (l'actual polígon Besòs) i un parell de petits barris d'obrers de l'època. Aquests moviments urbanístics assenten les bases de l'ocupació dels terrenys de la ciutat, quasi iguals als actuals, encara que els 15.000 habitants que hi ha a l'any 1950 podem dir que no són una xifra exagerada.

Amb el Pla Comarcal de 1953 i els Plans Parcial que el van desenvolupar, modificant-lo substancialment, s'assenten les bases jurídiques per permetre d'obtenir un exagerat aprofitament privat amb el sòl de la ciutat. Durant el període 1950-1975, Santa Coloma passa de 15.000 habitants a 137.000. Però no és el fortíssim augment de població en pocs anys, sinó la forma en què es va produir, el que explica la condició actual de la ciutat.

Sobre la mateixa xarxa urbana existent, dimensionada per a densitats molt baixes i per a un assentament dispers, es produeix un intensíssim procés d'edificació que fa que la capacitat dels terrenys es multipliqui per deu, amb edificis destinats a residència d'una població recentment immigrada, construïts sense el més mínim control de qualitat. La construcció d'infraestructura urbana és, durant aquests anys, gairebé nul·la. Pràcticament no s'obre cap carrer nou, excepte els necessaris per donar accés a terrenys encara no urbanitzats, i la inversió en serveis i equipaments és totalment insuficient respecte al creixement.

Figura 1. Santa Coloma els anys 1914, 1943, 1987 i 1992

Així doncs, els dos factors de desequilibri que la ciutat pateix en el seu interior són d'una banda que l'estructura urbana suporta un creixement molt superior a la seva capacitat i d'altra que els eixos sobre els quals s'assenta són els mateixos que a l'origen dels primers assentaments moderns; com a conseqüència tindrem uns sistemes generals insuficients i amb dèficit, la qual cosa crea problemes a l'interior de la ciutat i també de comunicació amb la resta del territori, provocant la condició de marginalitat de Santa Coloma.

L'aprovació del Pla General Metropolità l'any 1976 va significar, més que una nova ordenació (que ho era), la possibilitat d'impedir la consolidació de les expectatives especulatives creades per plans anteriors, en salvaguardar els terrenys encara lliures i deturar la forma de creixement experimentada durant els 15 anys anteriors. Tanmateix, potser conscient de la impossibilitat de resoldre tots els problemes de la ciutat treballant a una escala metropolitana, el propi Pla contenia certes determinacions vagues i també certes mancances que calia que fossin resoltes a escala local, a escala de ciutat. El desenvolupament i l'adaptació d'aquestes indeterminacions volgudes s'ha fet en els darrers anys de tal manera que podem dir que la ciutat ja està dibuixada en funció d'aquests criteris.

D'altra banda, el procés de gestió i construcció dels diferents sistemes (viaris, espais lliures i equipaments) és un procés lent i que va madurant en el seu si. En aquests moments Santa Coloma està connectada al territori, disposa de quatre ponts sobre el riu Besòs i la xarxa del metro arriba fins al barri del Fondo, tocant a Badalona. Quant a zones verdes, el panorama és més desalentador, ja que les que existeixen actualment només arriben a 13,9 Ha, la qual cosa equivaldria a 1,04 m²/hab., xifra notablement baixa si pensem que la consecució de tots els espais lliures municipals ens situaria per damunt dels 5 m²/hab. En relació als equipaments, encara que el problema bàsic de l'escolarització es pot donar per resolt, amb els equipaments esportius, sanitaris i socials són escassos i necessiten

ampliar la seva xarxa; cal dir, a l'últim, que a Santa Coloma no hi ha encara un teatre, ni una biblioteca adequada a les seves necessitats.

Realitzem a continuació un repàs quasi estadístic de les diferents característiques actuals de la ciutat pel que fa al volum i la densitat de la població; a la seva estructura; a les activitats i els usos del sòl; i als serveis i les entitats ciutadanes.

1.1. Població i densitat

Santa Coloma de Gramenet és, dintre del context metropolità, un dels municipis més densament poblats. Així, el 1986 tenia 19.186 hab./km² i actualment està als voltants dels 20.000 hab./km², la qual cosa situa el municipi en segona posició, pel que fa a densitat, dintre del territori de l'extinta Corporació Metropolitana de Barcelona. Solament l'Hospitalet de Llobregat la supera, amb 22.345 hab./km² el 1990. Per sota de Santa Coloma se situen Barcelona i Badalona, amb 17.489 i 10.158 hab./km², respectivament.

Pel que fa al nombre total d'habitants, Santa Coloma, amb 133.653 habitants el 1991, ve a ocupar la quarta posició dins el seu entorn metropolità, darrera de Barcelona, amb 1.707.286 habitants; l'Hospitalet, amb 276.198 habitants, i Badalona, amb 225.207 habitants.

Així doncs, la gran massa humana que ocupa el solar colomenc, juntament amb la seva petita superfície (uns 7 km²) han fet de Santa Coloma de Gramenet un dels municipis, com ja hem comentat, més densament poblats de tota l'àrea metropolitana.

1.2. Estructura de la població

Si la característica habitual de les ciutats de base immigratòria més aviat acostuma ser el desequilibri entre homes i dones, a favor sempre d'un predomini masculí, en el cas de Santa Coloma no podem parlar de desequilibri, ja que els immigrants majoritàriament van venir amb les famílies o les van portar posteriorment.

Pel que fa al sexe, existeix un equilibri absolut entre homes (el 50% de la població) i dones (formen just l'altre 50%).

L'anàlisi de la població pel que fa a la seva estructura d'edats resulta en canvi menys homogènia. Així es reflecteix en la piràmide d'edats: es destaca la població colomenca com una població jove, malgrat que molt recentment està patint un fortíssim envelliment per la base, degut a la forta caiguda de la natalitat, fet que dóna lloc a la pujada de les anomenades «generacions buides» (població per sota dels 10 anys d'edat). Per sobre d'aquest grup se situen les generacions més «plenes»: són joves entre 15 i 25 anys, persones que ja comencen a entrar en el mercat laboral, amb els conseqüents problemes que això comporta (atur juvenil) i que, malgrat estar ja dins de l'edat reproductiva, encara triguen a tenir fills. Ells mateixos són els fills d'un altre grup de la part de la piràmide que està entre 40 i 55 anys. Aquesta fou la generació immigrada, la que va fer créixer la ciutat amb la seva arribada i, posteriorment, amb el naixement dels seus fills.

Pel que fa al tema de l'envelliment, aquest no és encara destacable al municipi. Momentàniament, Santa Coloma es troba als voltants del 8% de població que té més de 65 anys, i es presenta com un municipi jove, malgrat que és possible que l'envelliment li comenci a afectar més intensament dintre d'uns cinc o deu anys.

Quant a nivell d'instrucció, en general, hi ha alguns trets fonamentals que serveixen per caracteritzar la població colomenca:

- Majoritàriament, se situa entre la primària incompleta i l'E.G.B. 2a. etapa.
- El 8,82% no sap llegir ni escriure i, d'aquest grup, el 59,75% són dones.
- Solament l'1,71% de la població té un títol superior.
- En general, els homes tenen un nivell d'instrucció millor que les dones, però, en canvi, aquestes predominen dins els estrats superiors.

- Per edats, els més joves són els que estan més ben formats i, sobretot, els que menys acusen el problema de l'analfabetisme, que es palesa de manera més clara segons augmenta l'edat.

Per acabar, i en referència a l'atur, Santa Coloma té un total de 6.779 aturats (desconeixem encara la proporció que aquesta xifra representa sobre el total de la població activa, però pot estar al voltant del 13-14%, és a dir, 3 o 4 punts per sobre la taxa global de Catalunya), dels quals prop d'un 60% són dones. Malgrat tot, aquesta xifra suposa una millora substancial respecte de la situació al 1986 que, segons dades de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, donava la xifra de 15.535 persones sense feina (aquest era l'atur censat). Per edats, els grups més afectats per aquest problema són, sobretot, els que se situen entre els 20 i els 29 anys, és a dir, els grups de població jove que ha entrat al mercat de treball durant la passada dècada. La importància del fenomen és més gran per a aquests grups perquè són ells els qui componen les generacions més nombroses de la ciutat, que han entrat al mercat de treball en un moment de crisi i de baixa ocupació. També hi ha un grup on el problema no és tan important pel nombre d'individus que afecta com per les seves repercussions; prop d'un 15% dels aturats estan entre els 40 i els 49 anys. Són aquests i els de més edat els qui tenen més problemes per trobar una nova feina (edat, forta competència dels joves) i entren a formar part dels grups d'aturats crònics. No obstant això, i segons dades de l'Enquesta Metropolitana de 1990, aquest és un problema que no s'ha agreujat en els últims anys.

Si ens fixem en el problema de l'atur segons la titulació dels afectats, veiem que un 88% són persones amb estudis bàsics (entre primaris i l'E.G.B.), i d'aquests, els que tenen només el Certificat d'Estudis Primaris són els més nombrosos (40,94%). Resulta molt interessant veure com es distribueix la xifra d'aturats segons el sector professional: són, sobretot, treballadors de la indústria, peons de la construcció i treballadors dels serveis. Cap

d'aquests grups no té grans possibilitats de trobar feina dins la pròpia ciutat i són, com gairebé la major part dels residents de Santa Coloma, els més afectats per les crisis conjunturals dins l'àrea metropolitana: obrers de la construcció, dependents, treballadors del tèxtil, etc., que tenen feina quan a fora tot va bé i que es veuen fortament castigats per l'atur quan arriben els temps de crisi. Finalment, cal no oblidar que prop del 8% dels colomencs que busquen feina encara no han tingut cap altra anterior.

1.3. Activitats i usos del territori

Pel que fa al desenvolupament de les diverses activitats econòmiques dins la ciutat de Santa Coloma de Gramenet el que podem dir és que:

- El comerç i la restauració són les activitats més destacades dins la ciutat.
- La indústria té una presència poc destacable, resultat, fonamentalment, de l'escassetat de sòl destinat a aquest ús.
- La construcció mostra una forta presència.
- El desenvolupament d'activitats professionals i artístiques és molt reduït.

Concretant a nivell de districte (vegeu la figura 2) tenim que el Districte I (Centre) és el de més activitat econòmica i destaca especialment en el comerç, els serveis i les activitats professionals; els Districtes IV (Riu) i V (Raval i Santa Rosa) destaquen en canvi en les activitats industrials, a causa de la nombrosa presència de tallers petits i mitjans. El Districte III (Singularín) no destaca en cap activitat per nombre d'unitats, però inclou dins la seva superfície la indústria més gran de la ciutat (Cervezas Damm) i l'únic polígon industrial existent. Finalment, el Districte VI (Fondo) compta amb una dinàmica vida comercial. En canvi, el Districte II (Llatí) no destaca en cap activitat en concret.

Els Districtes III (Singularín) i IV (Riu) són clarament els que sostenen les activitats que suposen un major consum d'espai, industrials sobretot. Això ha estat així per les seves estructures urbanes,

menys densificades i amb un ús menys residencial que a la resta de districtes.

Pel que fa al territori de la ciutat de Santa Coloma de Gramenet, cal dir que l'espai urbanitzat i la ciutat van créixer al mateix temps que augmentava el seu nombre d'habitants. En iniciar-se la dècada dels seixanta la immigració començà a ser molt nombrosa i, conseqüentment, la demanda d'habitatges pujà ràpidament, engegant un rapidíssim procés d'edificació que només s'ha vist aturat en els nostres dies per l'esgotament pràcticament total del sòl edificable. Tot i això, l'enorme demanda d'habitatges va portar a realitzar edificacions de baixa qualitat, de poca superfície i de localització molt desafortunada. En aquests moments, el parc d'habitatges, uns 40.000, es caracteritza per estar deteriorat i, en alguns casos, en precàries condicions d'habitabilitat.

Els aspectes més destacats del parc d'habitatges són:

- Els Districtes I i IV, que compten amb el major nombre d'immobles, són també els més densament poblats i, amb el V, els que tenen menys habitants per habitatge (3,25-3,26), però en tot cas molts més que Barcelona (2,52).

– Per barris, el Centre, el Riu Sud i Santa Rosa són els més edificats. Els segueixen a curta distància el Fondo i Singularín. Tots cinc junts apleguen més del 60% dels immobles a Santa Coloma. Igual que en el cas dels districtes, a major nombre d'edificis hi ha també una major densitat de població.

L'habitatge és, per sobre de qualsevol altre ús, el predominant als immobles de la ciutat, amb un 79,45% del total. Només el comerç i els serveis presenten un percentatge mínimament representatiu, el 5,81%, mentre que la indústria i els equips no ocupen per separat ni tan sols un 1% dels immobles. Cal, però, anotar que l'economia submergida, sobretot a la confecció, es desenvolupa majoritàriament als habitatges.

Figura 2. Projectes estratègics municipals

Sempre remarcant el caràcter residencial de la ciutat, la qualificació del sòl per districtes mostra un clar predomini de zones edificables que ho són, sobretot, per a habitatges; l'espai dedicat a vials ocupa el segon lloc. En canvi, té poca presència el sòl dedicat a zones verdes i equipaments. Conseqüentment, s'esdevé també un problema afegit, com és ara la manca d'espai disponible. L'espai urbanitzable dels districtes ha quedat saturat i el que resta (parcs de Can Zam, la Bastida i Sant Mateu) és considerat com a reserva per a espais lliures del municipi i està situat fora de l'àmbit del continu urbà, als seus límits.

1.4. Serveis i entitats ciutadanes

Santa Coloma de Gramenet no és, pel que fa als serveis sanitaris, socials, educatius, sòcio-cultu-

rals, etc., una ciutat amb grans diferències territorials. No obstant això, cal destacar que són els serveis que més espai consumeixen els que se situen més lluny del centre, com és el cas dels esportius, educatius, socials i, fins i tot, administratius, que es localitzen predominantment al Districte III, el menys densament poblat. Cal dir, també, que hi ha mancances notables d'alguns serveis, avui en dia en vies de solució.

La major part d'entitats ciutadanes a Santa Coloma tenen un àmbit veïnal i de districte. No obstant això, una tercera part és també d'àmbit municipal i supramunicipal. En certa manera, Santa Coloma és un municipi amb una vida associativa intensa. Les predominants són sobretot les associacions culturals de tota mena, les associacions de veïns, dones, etc., i les infantils i juvenils. La major part d'aquestes són d'àmbit de barri i districte, i només

les associacions culturals destaquen com a element municipal i supramunicipal, juntament amb les associacions socio-assistencials i els partits polítics.

2. Línies estratègiques

La situació actual ens ha permès d'aprofundir a la Santa Coloma d'avui, una ciutat amb poc territori, molt densa i molt jove, enmig d'un procés urbanitzador i de vertebració de la ciutat, amb molta activitat cultural i associativa i que viu del comerç, la restauració i la construcció, juntament amb una activitat tèxtil submergida de gran importància.

Situats en aquest punt, la reflexió passa per considerar quins elements definidors de la ciutat s'han de continuar potenciant per desenvolupar-la amb les seves característiques endògenes, i, d'altra banda, és necessari considerar també quins són

els elements nous que poden aparèixer en aquest procés dinàmic i viu de desenvolupament territorial.

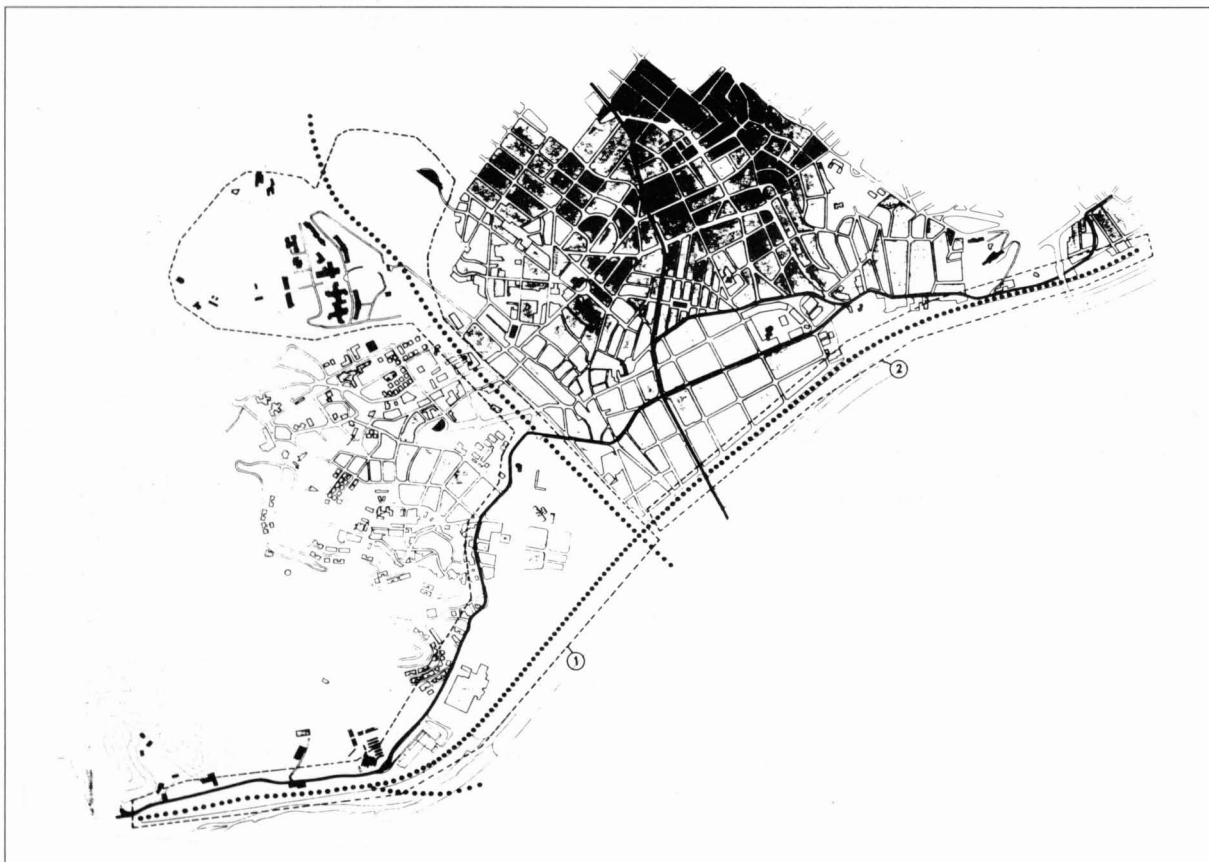
Com a primera línia estratègica d'actuació s'ha de considerar la que podríem anomenar com a normalització de Santa Coloma de Gramenet, aprofundint en els processos ja iniciats sobre els elements clàssics per actuar al territori i a la ciutat: acabar de millorar la connectivitat de la ciutat amb el territori que l'envolta, aconseguir desenvolupar les zones verdes i els equipaments necessaris per dotar adequadament els ciutadans i construir totes les infraestructures que són necessàries perquè la ciutat així concebuda pugui funcionar bé.

És fàcil que aquesta normalització urbanística de la ciutat es pugui aconseguir en un termini raonable, però, com podem assegurar que una ciutat l'activitat bàsica de la qual rau en els serveis i la cons-

Figura 3. Projectes estratègics supramunicipals

Figura 4. Actuacions estratègiques

trucció tingui capacitat per mantenir amb autosuficiència i responsabilitat els béns i serveis que li són necessaris?

És en aquest punt on apareix la segona línia estratègica d'actuació, una línia que podríem anomenar la invenció de la Santa Coloma del futur, no sense ser conscients que hi ha una ciutat contínua i metropolitana en la qual s'emmarca.

És en aquest sentit i sense renunciar a la solidaritat interterritorial que ha de proporcionar la metròpoli, que la invenció de la Santa Coloma futura passa per estudiar les possibilitats de microdesenvolupament territorial que pot ajudar a un cert equilibri d'activitats, així com a definir amb precisió els usos que encara és possible enquibir a la ciutat real. És obvi que aquest procés d'invenció ha de ser respectuós

i no maltractar gens l'actual urbanitat i estructura de la ciutat, però sí ha de poder atraure decididament totes aquelles activitats existents a la ciutat de manera oculta i difosa o externes a la ciutat i ha de facilitar-les el lloc adient, un nou lloc en aquest petit territori, de tal manera que les faci compatibles amb la ciutat actual. En aquesta línia es podria parlar d'indústries lleugeres, indústries-serveis, activitat I+D associada a habitatges especialitzats i centres de formació, serveis terciaris, etc.

3. Projectes i actuacions estratègiques a desenvolupar

En aquest apartat es concreten projectes i actuacions de diversos tipus, amb la característica que tots ells despleguen les línies estratègiques indicades abans.

3.1. Projectes estratègics

En primer lloc descriurem els projectes estratègics i separarem els que afecten directament el municipi i els que operen una certa influència territorial d'àmbit supramunicipal.

a) Entre els que operen en el municipi (figura 3) tenim totes les actuacions d'urbanització i gestió urbanística de la Rambla Sant Sebastià i Rambla Fondo (1) com a eix vertebrador municipal, així com la gestió urbanística prèvia a la urbanització de l'anella viària. D'altra banda, pel que fa a espais lliures i parcs (2) cal destacar el parc esportiu de Can Peixauet, al costat del pont de Can Peixauet, que serà seu del camp de futbol municipal, i el parc de Can Sisteré (3), que continua i acaba la plaça de la Vila. Quant a equipaments (4), cal destacar els casals de barri de la ciutat (quatre en total), els equipaments esportius a Can Zam (estadi d'atletisme i piscina coberta), la xarxa d'aparcaments públics en marxa (sis en total), el desplegament d'operacions d'habitatge públic per a la transformació urbana interna i el reforç de l'activitat econòmica local (5) al voltant del tèxtil amb dos projectes: un viver d'empreses i un centre ocupacional del tèxtil. Per acabar, cal citar l'ordenació de la Santa Coloma Vella (sector II) i les gestions per als C.A.P.S. 2, 3 i 5 com actuacions diferents, però que concreten la ciutat en els seus àmbits i de manera formal.

b) Els projectes que operen a l'àmbit supramunicipal (figura 4) són els següents:

– Pla Especial Rambla Fondo (1), que ordenant i gestionant el sector final de la Rambla, al costat de Badalona, fa possible la vertebració territorial amb Montigalà i crea un esponjament que abasta tots dos municipis.

– Urbanització del polígon industrial de les Valls del Bosc Llarg i les Canyes. Encara que una zona industrial petita (menys de 5 Ha), és l'única a Santa Coloma, i la seva situació al costat de la

carretera de la Roca i futur vial del marge esquerre del riu Besòs la fan d'una importància i transcendència cabdal per a la ciutat.

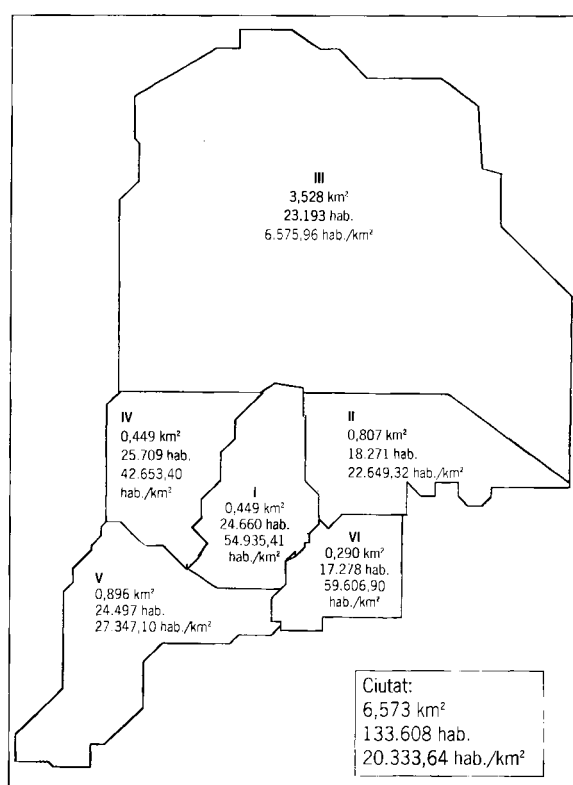
– Parc Europa, ja acabat, sobre la pota nord del II Cinturó. Són 4 Ha verdes que han modificat qualitativament Santa Coloma.

– Sala Goya, projecte de teatre per a 700 espectadors, que s'incorporarà a la xarxa de teatres catalans.

3.2. Actuacions estratègiques

En segon lloc tenim (figura 5) les actuacions estratègiques a desplegar, que se situen bàsicament a l'entorn de l'eix recentment inaugurat de la pota nord del II Cinturó (1) i del vial del marge esquerre del riu Besòs, que està en estudi en aquests moments (2).

Figura 5. Població i districtes

L'objectiu seria estudiar l'entorn de totes dues vies, que de fet és la versió moderna de l'origen de Santa Coloma (l'encreuament d'un camí paral·lel al riu i d'altre perpendicular), ja que en el seu disseny concret s'han de definir els usos i la formalització del seu entorn immediat; s'ha de tenir present que en aquest entorn hi ha peces importants com el polígon industrial de les Valls del Bosc Llarg i les Canyes, l'espai lliure i l'equipament de Can Zam i les franges lliures al costat de la pota nord, entre elles el conjunt clínica mental-parc de la Bastida. El vial del marge esquerre, encara que ja definit per un Pla Especial, s'haurà de revisar per actualitzar la proposta i valorar l'oportunitat i els costos de fer soterraments parcials per tal d'articular-se millor amb les zones habitades, sempre des del discurs d'un vial urbà de gran cabal.

A l'últim, cal afegir que les operacions d'habitatge per donar suport a aquestes actuacions s'haurien de plantejar des de la perspectiva de nous models d'habitatge, estretament relacionats amb les activitats descrites abans i amb els seus futurs usuaris,

amb la voluntat d'incidir en la transformació equilibradora de la ciutat.

Bibliografia

Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet (1987); *Perifèria o marginalitat. Tres anys d'urbanisme municipal a Santa Coloma de Gramenet (1984-1987)*, Santa Coloma de Gramenet, Ajuntament.

Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet (1989); *Santa Coloma 2000. Manual per al debat*, Santa Coloma de Gramenet, Ajuntament.

Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet (1991); *Pla Estratègic Santa Coloma 2000*, Santa Coloma de Gramenet, Ajuntament.

Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet (1993); *Dades estadístiques de la ciutat. Padrons municipals 1991-1992*, Santa Coloma de Gramenet, Ajuntament.